

שיעור ז

ביטול חמץ - בלב וכהפקר

(פסחים ד ע"ב)

א. "תשביתו" - "דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה"
ב. ייאוש מאבידה, ביטול חמץ, והפקר של חפץ
ג. שליח לבטל חמץ

א. "תשביתו" - "דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה"

בגמרא (ד ע"ב; י ע"א) נאמר: "בדיקת חמץ מדרבנן הוא, דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה". החובה לבטל חמץ נלמדת מהפסוק: "ביום הראשון תשביתו שאר מבתים" (שמות יב, טו). אונקלוס (שם) תרגם: "תבטלון חמירא מבתיכון". השבתה היא ביטול. רש"י (ד"ה בביטול) הסביר: "בביטול בעלמא - דכתיב 'תשביתו' ולא כתיב תבערו, והשבתה דלב היא השבתה". רש"י לא פירט מה משמעות ההשבתה בלב, מה צריך לעבור בלבו או במחשבתו של המבטל בעת שהוא מבטל חמץ.¹ הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ב, ב) הסביר יותר:

ומה היא השבתה זו האמורה בתורה? היא שיבטל החמץ מלבו ויחשוב אותו כעפר, וישים בלבו שאין ברשותו חמץ כלל, ושכל חמץ שברשותו הרי הוא כעפר וכדבר שאין בו צורך כלל.

לפי הרמב"ם ביטול בלב משמעו התנתקות של האדם מהחמץ. הוא איננו נחשב בעיניו, הוא כעפר, הוא אינו צריך אותו. הפעולה של הביטול היא הגדרה חדשה של בעל החמץ לחמץ שהיה עד עכשיו שייך לו.

1 הראי"ה קוק, "בענין ביטול חמץ", גנזי הראיה ב - חודש האביב, עמ' 5, הסביר את רש"י, ולפיו ביטול חמץ הוא כמו שמצינו בנוגע לביטול תבן לסוכה שאדם יכול לבטל את שלו ולהחשיבו לעפר (סוכה ד ע"א), והיא כמו כופת שאור שייחדה לישיבה שיש אומרים שמותר לאוכלה (פסחים מה ע"ב). ראה גם הראי"ה קוק, טוב רואי - פסחים, עמ' 57-61. עוד בעניין ביטול חמץ בלב ובפה, ראה: מו"ר הרב צבי יהודה קוק, "על המחשבה והדיבור", לנתיבות ישראל, ב, עמ' פד-פה.

התוספות (ד ע"ב ד"ה מדאורייתא) סוברים שההשבתה האמורה בפסוק - הכוונה לביעור שנעשה ביום י"ד בניסן בשעה השישית.² הם הקשו על רש"י, שבהמשך הגמרא (ה ע"א) נאמר בשם ר' עקיבא שהפסוק "אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתכם" הוא הבערה, וזו מלאכה שאסור לעשות ביום טוב, ולכן צריך לומר שהמילים "ביום הראשון" - הכוונה ליום י"ד בניסן ולא ליום טוב ראשון של חג. כמו כן הגמרא (שם) אומרת ש"תשביתו" הוא משש שעות ולמעלה, ושעה זו היא אחר זמן איסור חמץ ואין מועיל אז לבטל חמץ. תוספות בשם ר"י הסבירו מה הכוונה להשבת חמץ:

ואומר ר"י דמדאורייתא כביטול בעלמא סגי, מטעם דמאחר שביטלו הוי הפקר ויצא מרשותו ומותר. מדקאמרינן 'אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה'. והא דאמרינן בנדרים (דף מה.) הפקר בפני שלשה, מדאורייתא אין צריך.

דברים דומים כתב ר"ת (ספר הישר, חלק החידושים, סימן שלט): "בביטול בעלמא סגי, דהוי כהפקר". רש"י פירש שצו התורה "תשביתו" הכוונה היא בלב, במחשבה, פעולה מופשטת. ר"י ור"ת פירשו שנדרשת פעולה ממשית משפטית, שתבטא שהחמץ אינו שייך עוד לבעליו. פעולה של הפקר מלמדת שהבעלים התנתקו מהחפץ, ובהקשר זה מהחמץ.³ ראשונים ואחרונים רבים עסקו במחלוקת רש"י ותוספות. אנו נתמקד בעיקר בהבנת דברי תוספות.⁴

1. תוספות: "דמאחר שביטלו הוי הפקר"

תוספות שאלו: אם הביטול זה הפקר, אזי צריך שיהיה לפי כללי ההפקר, שנעשה בפני שלושה כאמור בגמרא (נדרים מה ע"א)? תוספות השיבו שמהתורה אין צורך בשלושה.⁵ המרדכי (פרק ראשון רמז תקלא) הסביר עוד: "ואף על גב דאמרינן בנדרים

2 כך בשם ר"י גם בתוספות בהמשך בד"ה וכת"ב.

3 מו"ר הרב שאול ישראלי, "בשיטת הרמב"ם בד"ה בל יראה ובל ימצא", חוות בנימין, א, סי' לב, הסביר שלפי רש"י והרמב"ם עיקר ההשבתה היא דין בגברא, שהמבטל אינו מחשיב אותו עוד כחמץ והוי כעפר בעיניו. בחמץ עצמו לא חל שום שינוי. לפי ר"י בתוס' המצווה היא דין בחפצא לכלות את החמץ על ידי ביעורו.

4 הרמב"ן הרבה להקשות על התוספות, והמאירי (מגן אבות אות יח) השיב על קושיותיו, וכן הר"ן (דף א ע"א מדפי הרי"ף, ובחידושים ו ע"א) ועוד.

5 כך כתבו תוספות גם בנדרים מה ע"א ד"ה הא; בבא מציעא ל ע"ב ד"ה אפקרה.

שאינן הפקר פחות מג', זהו מדרבנן, והכא בחד סגי, דודאי גמר בלבו להפקיע האיסור". המרדכי בנימוקו רמז שבכל זאת אין מדובר על הפקר רגיל וגם ציין שהיה כאן ביטול בלב.

ההבנה הפשוטה לפי התוספות שביטול חמץ הוא פעולת הפקר, מעוררת שאלה עקרונית: איך ייתכן שפעולה כה חשובה המגדירה את הביטול, איננה מופיעה ולו פעם אחת בסוגיה? עניין כה חשוב ומשמעותי היה צריך להיות כתוב בגמרא. יש לציין שגם התוספות הזכירו זאת פעם אחת בלבד. אמנם בירושלמי (ב, ב) מופיעה פעולת הפקר בהקשר של ביעור חמץ:

הבכיר חמצו בשלושה עשר. לאחר הפסח מהו? ר' יוחנן אמר: אסור, ר' שמעון בן לוי אמר: מותר.

המקרה הוא אדם שהפקיר את חמצו ב"ג בניסן, ומכל מקום לפני שהגיע זמן איסור חמץ. השאלה היא מה דין החמץ לאחר הפסח? האם מותר לאכול אותו מאחר שהבעלים הפקירו והוא לא היה ברשותו? ר' יוחנן אמר אסור, ור' שמעון בן לוי אמר מותר. הגמרא בירושלמי שם דנה בדבריהם. מכל מקום שם אכן מדובר על אדם שהפקיר כנדרש את החמץ ולא על אדם שביטל חמץ. ראשונים הסבירו מה הוא ההפקר בביטול חמץ שאליו התכוונו תוספות. המאירי (ז ע"א) כתב:

וביטול זה, מקצת חכמי צרפת מפרשים בו שהוא ענין הפקר, שהרי כל עצמו אינו צריך אלא שלא להיות החמץ נידון כשלו, וכל שכן אם מפקירו בהדיא שדיו בכך. ואף על פי שבעלמא אין הפקר בלשון בטול ואין הביטול עושה את הדברים הפקר, רוצה לומר שמי שאמר 'הרי אני מבטל דבר זה ועושהו כעפר' אינו הפקר. בחמץ מיהא מתוך שמן הדין אינו שלו, אלא שהתורה קנסתו על שעבר ומחזיק בו כשלו [פסחים ו ע"ב], כל שמגלה בדעתו שאינו מחזיק בו בתורת חזקה ושהוא עושהו כעפר שאינו נחשב לכלום, הרי הוא כהפקר. ואף על פי שאמרו אין הפקר בפחות משלשה, בהפקר כזה שהוא נעשה שלא לעמוד באיסור, דעת רבים חלה עליו ואינו צריך שלשה. ...ומה שהוציאוהו בלשון בטול ולא נשמט התנא להזכירו בשום מקום בלשון הפקר? הוא לדעתי שאינו הפקר גמור, שהרי דעתו שלא לזכות בו שום ישראל, שאם כן אף הזוכה חייב בזכייתו.

המאירי הסביר שבדרך כלל כשאדם אומר שהוא מבטל חמץ, אין לזה שום משמעות

מבחינה משפטית והחפץ איננו הפקר. אבל בנוגע לחמץ, מאחר שמיום י"ד בניסן מהשעה השישית ואילך החמץ איננו שלו אך "עשאן הכתוב כאילו הם ברשותו", די שיגלה בדעתו שהוא עושה את החמץ כהפקר מבחינתו. ומאחר שאין מדובר על הפקר רגיל, ודעתו של המבטל היא ששום יהודי אחר לא יזכה בחמץ, לא נזכרה המילה הפקר בסוגיה.

על דברי המאירי הללו בסוגייתנו נוסף מדבריו במקום אחר (ספר מגן אבות, ענין יח), ולאחר מכן נסביר הדברים כאחד. לפי המאירי יש שני מצבים הנוגעים להפקר:

- [א] מהם שצריך שלשה ושיפקירנו דרך כלל לכל אדם, כגון שבא להפקיר איזה דבר שבידו מצד רצונו, בלא שום סבה נודעת לנו.
- [ב] ומהם שצריך דבור ואמירה אלא שנעשה אף ביחיד, והוא כל דבר שסבת הפקרו נודעת בו אם מצד שמירת נדנוד עבירה... ויש במין זה, זה שביטול בלבו נעשה כאמירה, והוא בטול חמץ מתוך חומר הענין דמי הוא ומפקיר אף במחשבה...

במצב [א] ההפקר הוא במודע וברצון הבעלים, אך האחרים אינם יודעים את הסיבה להחלטתו להתנתק מהחפץ ועל כן עליו להפקיר בפני שלושה. במצב [ב] ידועה לכול הסיבה להפקר, כמו בביטול חמץ. הבעלים בעצם אינו רוצה להפקיר, מצידו הוא היה מוכן להשאיר את החמץ אצלו. אך מאחר שמשעה שישית ביום י"ד ניסן החמץ לא יהיה שלו - אלא שהתורה קנסה אותו שאם זה ברשותו זה ייחשב לשלו וכאמור בגמרא (ו ע"ב): "דאמר רבי אלעזר: שני דברים אינן ברשותו של אדם ועשאן הכתוב כאילו ברשותו, ואלו הן: בור ברשות הרבים, וחמץ משש שעות ולמעלה" - משום כך עליו להפקיר ואחר כך לשרוף. במצב זה שבעל החמץ נאלץ להוציא את החמץ מרשותו והכול יודעים גם מדוע הוא עשה כן, "כל שמגלה בדעתו שאינו מחזיק בו בתורת חזקה ושהוא עושהו כעפר שאינו נחשב לכלום, הרי הוא כהפקר".

יושם לב שהמאירי התבטא כאן "הרי הוא כהפקר", וכן כתב: "זה שביטול בלבו נעשה כאמירה, והוא בטול חמץ מתוך חומר הענין דמי הוא ומפקיר אף במחשבה...". הביטול במחשבה הוא סוג של פעולה שנחשבת כהפקר מבחינתו.⁶ המאירי הסביר

6 ראשונים אחדים (רמב"ן, רבנו דוד, מהר"ם חלואה ועוד) שאלו על תוספות: אם ביטול זה הפקר, איך יהיה ניתן לבטל בשבת (ז ע"א)? המאירי שם כתב שמותר להפקיר בשבת מפני שהמפקיר אינו מקנה את החפץ לשום אדם, ואין פעולת ההפקר כמכר. נראה שראשונים אחרים יסבירו שהפקר הוא הקנאה לכל העולם, אם כי מי שירצה לזכות בזה יצטרך לעשות פעולת קניין. רבים עסקו בעניין הפקר בשבת, ואכמ"ל.

בדרך זו את תוספות. ואכן גם בתוספות כתוב: "דמאחר שביטלו הוי הפקר ויצא מרשותו ומותר". תוספות לא כתבו: 'דמאחר שביטלו - הפקירו' או מעין זה, אלא כתבו שמאחר שהוא ביטלו - התוצאה היא שמעמד החמץ הוא כמו חפץ שהופקר. מישהו אחר יכול לקחת את החמץ ולא יעבור על איסור גזל.⁷ גם ר"ת (ספר הישר, חלק החידושים, סימן שלט) כתב: "בביטול בעלמא סגי דהוי כהפקר" - התוצאה בעקבות הביטול היא שהחמץ - מעמדו כהפקר, אך פעולת הביטול איננה פעולה של הפקר.⁸

ב. ייאוש מאבידה, ביטול חמץ, והפקר של חפץ

כיוון דומה לדברי תוספות בסוגייתנו מצינו גם במה שנוגע לייאוש מגזילה ומאבידה. הגמרא (בבא קמא סו ע"א) עוסקת בשאלה מה המהות של פעולת הייאוש בהקשר של גזילה ואבידה:

יאוש - אמרי רבנן דניקני, מיהו לא ידעינן אי דאורייתא אי דרבנן; אי דאורייתא, מידי דהוה אמוצא אבידה, מוצא אבידה לאו כיון דמייאש מרה מינה מקמי דתיתי ליריה קני ליה, האי נמי כיון דמייאש מרה קני ליה, אלמא קני; או דלמא לא דמיה לאבידה, אבידה הוא דכי אתאי ליריה בהתירא אתיא ליריה, אבל האי כיון דבאיסורא אתאי ליריה מדרבנן הוא, דאמור רבנן ניקני מפני תקנת השבים. ורב יוסף אמר: יאוש אינו קונה, ואפילו מדרבנן.

הגמרא דנה אם יש להשוות ייאוש מגזילה לייאוש מאבידה. אם כן, לאחר שהבעלים התייאשו והחפץ הגיע לאדם אחר, הרי הוא קונה אותו, או שמא יש הבדל כי האבידה הגיעה לידי המוצא בהיתר, ואילו גזילה הגיעה באיסור לידי הגזלן. אלא שחכמים

7 כך דייק בדברי התוספות, הרב עמרם בלום, שו"ת בית שערים חלק יורה דעה סימן שי.
8 בקצות החושן (סי' רעג, א) כתב על פי הרמב"ם (הל' נדרים ב, יד) שהפקר הוא כמו נדר. אדם שנודר מוציא דבר מפיו, ואף שלא עשה שום פעולה משפטית-קניינית, הדיבור שיצא מפיו יוצר חיוב. וכשם שהנודר אינו יכול לחזור בו, כך המפקיר חפץ אינו יכול לחזור בו מדיבורו, ואם ירצה את החפץ - יהיה עליו לעשות מעשה קניין ולזכות בספר מחדש. יתרה מזאת, הפקר אינו הסתלקות מוחלטת מבעלות על החפץ. החפץ עדיין של הבעלים, אלא שהבעלים הטיל איסור על עצמו ליהנות ולהשתמש בחפץ. לפי הקצות, כך הביין רש"י את משמעות פעולת ההפקר, וממילא יוצא שהחמץ אינו מושבת לגמרי כי הוא עדיין בבעלות המפקיר, "עשאו הכתוב כאילו ברשותו", ולכן לא פירש כתוספות. יש להעיר שרש"י לא הזכיר כלל את ההקשר של הפקר בעניין ביטול חמץ, ולפי רש"י כוונת התורה היא פעולה בלב, במחשבה. לדברינו, גם התוספות לא התכוונו לומר שביטול זה הפקר במובן המקובל, אלא שבעל החמץ מסיר ומנתק את בעלותו על החמץ, וממילא מעמד החמץ מבחינתו הוא כמו הפקר.

תיקנו שהחפץ יהיה של הגזלן מפני תקנת השבים בתשובה שרוצים להשיב את הגזילה, שלא יצטרכו לטרוח אחר הגזילה עצמה, אלא ישיבו דמיה. רב יוסף אמר: ייאוש אינו קונה, ואפילו מדרבנן, וצריך הוא להחזיר את הגזילה עצמה. על דברי הגמרא שגזילה "באיסורא אתאי לידיה", כי הבעלים לא התייאשו, כתבו תוספות (ד"ה כיון):

מכאן משמע שיאוש אין כהפקר גמור, דאם כן אפי' בתר דאתא לידיה באיסורא, יוכל לקנות מן ההפקר.⁹

מה ההבדל בין ייאוש להפקר? הרב יצחק רבינוביץ', הרב איצ'לה מפונוביז' (שו"ת זכר יצחק, א, סימן לא), הסביר כך את דברי התוספות:

יאוש שהוא דין התורה שיצאתה מרשותו על ידי [יאוש ונעשה] שאינו שלו לא תוכל להתקיים. וזהו הפירוש בדברי התוס' בב"ק סו, א (ד"ה כיון) דיאוש אינו כהפקר... דהחילוק הוא דהפקר הוא עושה הפקר, ויאוש הוא רק דבסיבתו עשאתה התורה להפקר. והוא ברור בפשט דברי התוס', והרבה הארכתי בזה לבאר המחלוקת ביאוש שלא מדעת (ב"מ כא, ב) ובכל הסוגיות אשר שם ואכ"מ.

ההבדל הוא באופי הפעולה:

הפקר - זו פעולה מודעת ומתוכננת. אדם החליט במודע להתנתק מחפץ שלו, או שבמודע הוא החליט שלא אכפת לו שחפץ שלו יאבד או יינזק. ייאוש - זה מצב שנוצר שלא מיוזמתו ושלא מרצונו של הבעלים. אין סימן בחפץ, המאבד מבין שהוא לא יזכה לקבל את החפץ שאבד, לכן הוא מכריז או מבטא בדרך כלשהי שהוא נפרד בעל כורחו מהחפץ האבוד, "ווי לי לחסרון כיס" (בבא מציעא כג ע"א).

באבידה חידשה התורה שבמצב כזה המוצא אינו צריך להחזיר והרי אלו שלו. כמוכן, אם המוצא רוצה להחזיר את האבידה למאבד על אף שהוא התייאש, ההחזרה היא לפנים משורת הדין ולא מעיקר הדין (בבא מציעא כד ע"ב). זאת בשונה מגזלן -

9 התוס' שם הזכירו גם את הגמרא (גיטין לט ע"א) הדנה במי שמפקיר עבדו שיצא לחרות. הדין הוא שיצא לחרות אך יש דיון אם צריך גם גט שחרור. במסגרת הדיון שם נאמר כך (שם ע"ב): "אמר ר' יהושע בן לוי, אמרו לפני רבי: אמר נתייאשתי מפלוני עבדי, מהו? אמר להם, אומר אני: אין לו תקנה אלא בשטר". רש"י מסביר: "נתייאשתי - לשון הפקר הוא". גם בגיטין לח ע"א כתב רש"י: "יאוש - הוי הפקר".

כיוון "שבאיסורא אתא לידיה", אין את החידוש של התורה שייאוש קונה, ולכן לא יועיל הייאוש.

הרב שניאור זלמן מלאדי, האדמו"ר הזקן (שולחן ערוך הרב, חו"מ הלכות מציאה ופקדון סעיף א) כתב גם כן שייאוש אינו הפקר גמור, ונימק את דבריו:

לקח את האבדה לעצמו, ביטל מצות עשה ועובר בשני לאוין, על "לא תגזול" ועל "לא תוכל להתעלם".

חזר בה והשיבה לבעליה תיקן את הכל, כמו המשיב את הגזלה. כי לאו של "לא תראה" וגו' הוא ניתק לעשה של "השב תשיבם" כמו שלאו של "לא תגזול" הוא ניתק לעשה של "והשיב את הגזלה".

במה דברים אמורים? כשהשיבה קודם שנתייאשו הבעלים ממנה. אבל אם נתייאשו הבעלים ממנה אחר שנטלה זה הרי זה "מעוות לא יוכל לתקון". לא העשה ולא הלאוין. לפי שהשבתו אותה, מתנה הוא שנותן לבעלים משלו, כי כבר קנאה ביאוש בעלים.

ואינו דומה לשאר מוצא אבדה לפני יאוש שחייב להחזירה אפילו אחר יאוש כמו שיתבאר. לפי שכיון שהגביה על דעת להחזירה לבעליה ולא ליטלה לעצמו הרי זו נעשית פקדון בידו וברשות בעליה עומדת, לפיכך אין היאוש מוציאה מרשות בעלים שהיאוש אינו כהפקר גמור. מה שאין כן זה שנטלה לעצמו ולא נעשית פקדון בידו, אינה אצלו כעומדת ברשות בעליה אלא כמונחת על גבי קרקע עולם של הפקר, שהיאוש מוציאה מרשות בעליה וכל המחזיק בה זכה בה, לכן גם זה שהוא מוחזק בה ועומד זכה בה, ואינו צריך להחזירה.

כך כתב גם במקום נוסף (שם סעיף יח) בנוגע להשבת אבידה לפני משורת הדין:

בדבר שאין בו סימן, אם יודע בכירור של מי הוא, יחזירנו לו אף על פי שכבר נתיאשו שהיאוש אינו כהפקר גמור, שאינו מתייאש ומפקיר מרצונו.

הפקר וייאוש הם פעולות משפטיות דומות שתוצאותיהן שוות, אך שונות באופיין. הפקר הוא פעולה שנעשית במודע וברצון, בעוד שייאוש לא נעשה ברצון אלא כתוצאה מכך שבעל החפץ מבין בעל כורחו ובניגוד לרצונו שהחפץ לא ישוב אליו עוד.

נראה שבהתאם לכך נסביר גם את ההבדל בין הפקר ובין פעולת הביטול של החמץ. כאמור, הפקר הוא פעולה שנעשית במודע וברצון, בעוד שביטול חמץ הוא

אמנם פעולה שנעשית במודע, אך לא בהכרח ברצון אנושי רגיל, שהרי יש להניח שבעל החמץ היה משאיר אצלו את החמץ. אך מאחר שהתורה ציוותה לבער את החמץ, בעל החמץ מעוניין לקיים את רצון ה', אך אין זה פעולה אנושית טבעית שבאה בעקבות בחירה רצונית. אשר על כן, כמו בייאוש כך בביטול חמץ. התוצאה המשפטית שווה ודומה לחפץ שאבד ובעליו התייאשו ממנו, וכן לחמץ שבוטל על ידי בעליו יש מעמד כמו חפץ של הפקר, אך אין זו פעולת ההפקר הרגילה.¹⁰

ג. שליח לבטל חמץ

ראשונים ואחרונים דנו במספר הקשרים בעקבות דברי תוספות שביטול הוא כהפקר (הפקר בשבת וביום טוב; הפקר בפני שלושה, ועוד). נעיר על נושא אחד שעסקו בו בהרחבה.

בעקבות דברי תוספות שביטול הוא כהפקר, דנו פוסקים בנוגע לאפשרות של מינוי שליח לביטול חמץ. הר"ן (ג ע"ב מדפי הרי"ף) כתב:

וכתב הרב בעל העיטור ז"ל דמסתבר דשליח מבטל... בעלמא כולי עלמא מודו דשלוחו של אדם כמותו. ואחרים חולקין, דכיון דבטול מתורת הפקר נגעי בה, וכמו שכתבתי למעלה (פסחים א ע"א בדפי הרי"ף), שליח ודאי לא מצי מבטל, שהרי אם אמר אדם לחבירו הפקר אתה נכסי אין בכך כלום.

הר"ן (א ע"א בדפי הרי"ף) אכן פירש כתוספות שביטול חמץ הוא מדין הפקר, ועל אף שבדרך כלל לא ניתן להפקיר באמצעות ביטול בלב, מכל מקום "חמץ שאני לפי שאינו ברשותו של אדם, אלא שעשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו, ומשום הכי בגלויי דעתא בעלמא דלא ניחא ליה דליהוי זכותא בגויה כלל סגי ומהני אפילו לחמץ ידוע...". גם הטור (או"ח סימן תלד) כתב ששליח יכול לבטל, ובעקבות כך דנו שם הבית יוסף והב"ח אם העובדה שביטול חמץ הוא מדין הפקר, מאפשרת למנות שליח לבטל, ואם העיטור עצמו סובר כרש"י או כתוספות, ועוד כהנה הוכחות וראיות לדבריהם, וגם מפרשים אחרים עסקו בכך בהרחבה.

10 הסברנו את דברי ר"י ור"ת, אך נראה שיש ראשונים אחרים שמדבריהם ניתן להבין שאכן פעולת הביטול היא פעולה של הפקר. נוסח הביטול בקהילות אשכנז הוא: "ליבטל וליהוי הפקר כעפרא דארעא", שילוב של דברי רש"י והרמב"ם יחד עם דברי בעלי התוספות. ובפשטות הכוונה היא שהחמץ הוא הפקר ממש, ולא כהפקר כפי שהסברנו. נוסח הביטול בקהילות ספרד הוא ללא המילה הפקר: "לבטל ולהוי כעפרא דארעא".

אך נראה שדברי העיטור הללו אינם קשורים כלל לדיון אם ביטול חמץ מדין הפקר אם לאו. כאמור, תוספות עסקו בביאור מצוות תשבתו, ועל זה כתבו כי "מאחר שביטלו הוי הפקר". העיטור כתב שניתן למנות שליח לומר את נוסח הביטול "כל חמירא" בעקבות תקנת רב יהודה אמר רב: "הבודק צריך שיבטל" (ו ע"ב), ואין כוונתו לקיום מצוות תשבתו מהתורה שהיא נעשית בלב. אלו דברי העיטור (שם דף קכ טור א) בשלמותם:

אמר רב: הבודק צריך שיבטל סמוך לבדיקה בלילה, ומשביטלו אינו עובר עליו בבל יראה ובל ימצא, ולימא הכי: 'כל חמירא דאיכא ברשותי דלא ידענא ליבטל וליהוי כעפרא'. ירושלמי [פסחים ב, ב] "רב אמר שצריך שיאמר בשעת שמבער אקב"ו על ביעור חמץ" וצריך שיאמר "כל חמץ שישנו ברשותי שאיני יודע בו בו יהא בטל".

העיטור כתב כאן את נוסח הביטול, ושנוסח זה מבוסס על דברי רב בירושלמי. מכאן ואילך חזר העיטור על מהלך הגמרא (ו ע"ב): "וליבטלו בארבע? גזירה שמא ימצא גלוסקא יפיפיה ודעתיה עליה..." "עד הדיון בגמרא (ז ע"א): "תלמיד שיושב לפני רבו ונזכר שיש לו עיסה מגולגלת בתוך ביתו", ושוב חזר לגמרא (ו ע"א): "אמר רב יהודה אמר רב: המוצא חמץ בביתו ביום טוב - כופה עליו את הכלי". מיד אחר כך כתב העיטור את דבריו שציטטנו לעיל, בנוגע לשליח. אשר על כן נראה שגם העיטור התכוון לנוסח הביטול שבו הוא פתח את דבריו, ולא לביטול בלב. כך הבין מהר"ם חלאווה (ו ע"ב) את דברי בעל העיטור:

והרב בעל העיטור כתב דשליח מבטל... ואנן נמי הכי נהיגנן, דאחד מבני הבית בודק ומבטל אעפ"י שאינו גדול הבית. אלא דכששליח מבטל לא לימא ברשותי אלא ברשות פלוני דהיינו בעל הבית.

הביטול האמור - הכוונה היא לנוסח הביטול בעקבות תקנת רב יהודה אמר רב. נראה שזו הייתה גם כוונת הטור (שם) שכתב:

הרב ר' פרץ כתב דביטול הלילה יאמר: "כל חמירא דאיכא ברשותי דלא חמיתיה ודלא ביערתיה", ובביטול היום יאמר: "דחמיתיה ודלא חמיתיה דביערתייה ודלא ביערתיה". ושלוהו יכול לבטל.

אחרי שהטור כתב את האפשרות שהשליח יבטל מיד לאחר אמירת נוסח הביטול, הוא כתב שאת נוסח הביטול יכול לומר גם שליח, כמו ברכות אחרות שאדם יכול למנות

שליח (ברכות אירוסין ועוד), בהנחה שאת הביטול עצמו בעל החמץ עושה מעצמו. אך הוא לא עסק בשאלה אם אפשר למנות שליח שיבטל בלב במקום הבעלים של החמץ.

סיכום

המחלוקת בין רש"י והרמב"ם לבין בעלי התוספות ר"י ור"ת, היא בשני מישורים: [א] רש"י והרמב"ם הסבירו שהציווי בתורה "תשביתו" הוא לבטל בלב. תוספות הבינו שהציווי הוא על שריפת החמץ.

[ב] בנוגע למשמעות פעולת הביטול בלב, על פי רש"י ומדברי הרמב"ם נלמד שהביטול הוא פעולה מחשבתית, להתנתק מהחמץ באופן מופשט, ואילו תוספות טענו שלפעולה המופשטת המחשבתית חייב להיות גם ביטוי משפטי מעשי. מעמד החפץ הוא כמו מעמדו של חפץ שהופקר בידי בעליו. הפקר זה פעולה מודעת ומחושבת שאדם מתנתק מרצון מחפץ שלו. בהקשר לחמץ אין זה כך, כי אמנם בעל החמץ מתנתק במודע מהחמץ, אך אין זה מפני שהוא אכן מעוניין לעשות כן. לולא ציוותה התורה להשבית, היה החמץ נשאר אצלו. אבל הוא מודע למעשה שלו, כי הוא רוצה לקיים את מצוות התורה ולכן הוא מבטל החמץ, והתוצאה של הביטול היא שבכך הוענק לחמץ מעמד של חפץ שהופקר בידי בעליו. בנוגע למינוי שליח לבטל חמץ - ניתן למנות שליח שיבדוק את החמץ, אך את הביטול של החמץ בלב על הבעלים לעשות.